

De democratie begint bij onszelf

Politieke levenslessen voor leerwillige burgers

Henk Smeijsters

DAMON

Als je op zoek gaat naar de feiten loop je alleen maar het risico dat je gevoelens gekwetst worden, en dat wil je niet. Deze versie van het fascisme is bizar genoeg een safespace. Je bent goed zoals je bent, je hoeft niks te leren. Verslaggevers zijn de vijand, want die kunnen zomaar vraagtekens plaatsen bij je overtuigingen.

Timothy Snyder

Inhoud

Voorwoord	II
<i>Huub Buijssen</i>	
Inleiding	13
Deel 1: De toestand van de wereld	17
‘Nederland op 1’	19
De vervreemde kiezer	19
Morele schijn in dienst van machtspolitiek	22
Anti-elitair snobisme	25
De uil van Minerva is vleugellam	28
De onbegrensde vrijheid van meningsuiting	30
Het tekort aan moreel leiderschap en burgerschap	32
De rechts-radicale trukendoos	35
Polarisatie als verdienmodel	38
Waarom het cordon sanitaire noodzakelijk blijft	43
Europa onder vuur	47
Terroristen	47
Amokmakers	51
Dealmakers	53
Brexiteers	60
Schijndemocraten	64
‘Make America Great Again’	73
The showman takes it all	73
De outsiderpresident	78
Putting yourself first	82
Shock and awe	87
De grotallegorie	89
New speak	91
Bangmakerij	94
Chantage als politieke praktijk	96
Een oorlog beëindigen die je mede veroorzaakt hebt	100
Het smeulend fascisme	104
De fascistische ondergrond	104

De rinkelende alarmbel	107
Het rechts-extreme virus	111
De 'dictatuur van het volk'	114
De banaliteit van het alledaagse leven	117
'Volksvijanden'	119
'Tuig van de richel'	119
Dilemma's van de journalistiek	125
De journalist als 'usual suspect'	128
'Wetenschap is ook maar een mening'	133
'Die ranzige crimineel'	138
Deel 2: Obsessies die de democratie verzwakken	143
De wantrouwende, fantasmagorische burger	145
Vertrouwensbreuken	145
Gezagsondermijnend wantrouwen	149
'De elite' als steen des aanstoots	152
Complotfantasma's	155
De emotionele, impulsieve, calculerende burger	157
Het onbehagen in de cultuur	157
De emocratie	160
De innerlijke vijand	163
Het autoritaire vrijheidsverlangen	165
Onmiddellijk in plaats van bedachtzaam	167
Denkluigheid	169
Calculerend gedrag	173
Opstandigheid	176
Deel 3: Gedragingen die de democratie versterken	179
De verstandige, samenwerkende, verantwoordelijke burger	181
Een zoön politikon zijn	181
Compromisbereid zijn	186
Kiezen voor het radicale midden	188
Feiten respecteren en interpreteren	191
Expertise omarmen	193
Systeemverantwoordelijkheid tonen	196
Het oordeelsvermogen ontwikkelen	198
Politiek niet als een pokerspel zien	200
Eerlijke verschillen in rijkdom accepteren	203

De burger met een moreel kompas	205
De belastingmoraal ontwikkelen	205
Morele ambitie hebben	208
Een moreel kompas ontwikkelen	210
Morele feiten boven alles plaatsen	213
Mensen gevoelsmatig raken	215
Opvoeden en opgevoed willen worden	219
Het democratisch ethos vormen, een ethische handreiking	223
Dankwoord	250
Verantwoording	251
Literatuur	252
Over de auteur	264

Voorwoord

Democratie is geen vaststaand gegeven. Ze leeft, ademt, wankelt en groeit – afhankelijk van hoe wij, burgers, met haar omgaan. In een tijd waarin het vertrouwen in de politiek tanende is, polarisatie de omgangsvormen ondergraaft en populistische leiders de rechtsstaat onder druk zetten, wordt één ding pijnlijk duidelijk: democratie is kwetsbaar. En die kwetsbaarheid komt niet alleen van buitenaf, maar juist ook van binnenuit – van onszelf. Er staat veel op het spel, want we hebben het aan onze democratie te danken dat we een vrij, door ons zelf bepaald leven kunnen leiden. Democratie is in de kern immers het begrenzen en matigen van macht: een bestuursvorm die voorkomt dat een autocraat zijn wil oplegt aan het volk. Of zoals Churchill het ooit zei, op een onderkoelde humoristische manier zoals alleen een Engelsman dat kan: ‘Niemand beweert dat democratie perfect is. Er is zelfs gezegd dat democratie de slechtste staatsvorm is, op al die andere vormen na die van tijd tot tijd zijn geprobeerd.’

In *De democratie begint bij onszelf* biedt Henk Smeijsters een indringende analyse van de politieke en morele uitdagingen van onze tijd. Zijn benadering is filosofisch én praktisch, kritisch én hoopvol. Hij toont aan dat het niet volstaat om louter te wijzen naar falende politici, onbetrouwbare instituties of ontsporende media. De kernvraag is: hoe dragen wij als burgers bij aan het onderhouden – of het ondermijnen – van de democratische cultuur?

Dit boek is geen klaagzang, maar een appèl. Smeijsters nodigt de lezer uit tot zelfonderzoek: hoe staat het met onze eigen betrokkenheid, ons moreel kompas, ons karakter? Hij laat zien dat democratie niet in de eerste plaats gaat over procedures, partijen en parlementen, maar over mensen – over hoe wij denken, voelen, spreken en handelen. Burgerschap is, in zijn visie, niet slechts een juridische status, maar een existentiële opdracht.

Met behulp van de deugdethiek, karaktervorming, bildung en existentiële verantwoordelijkheid biedt hij handvatten voor een herwaardering van het politieke als morele ruimte. Hij verbindt inzichten van klassieke en moderne denkers met voorbeelden uit de actualiteit, van Nederland tot

de Verenigde Staten, en van Europa tot de randen van het populistische spectrum. De lezer wordt niet alleen geïnformeerd, maar ook gevormd – aangesproken op zijn of haar rol in het grotere geheel.

Wat dit boek bijzonder maakt, is de combinatie van scherpe analyse en persoonlijke oproep. Smeijsters is geen afstandelijke commentator, maar een betrokken gids. Zijn andragogische filosofie – denken met praktische consequenties – richt zich op de leerbaarheid van democratisch bewustzijn en karaktervorming.

De democratie begint bij onszelf is een boek dat niet alleen gelezen, maar ook geoefend moet worden. Het daagt ons uit om opnieuw te overwegen wat het betekent om burger te zijn in een democratische rechtsstaat. Want wie de democratie wil behouden, moet haar eerst in zichzelf tot leven wekken.

Tilburg, 15-8-2025
Huub Buijssen

Inleiding

Er is heel wat gebeurd de laatste jaren. We zijn terechtgekomen in een tijd waarin een oligarchische autocraat vindt dat Oekraïne van hem is. Een narcistische autocraat, die aan de oorlogen in Oekraïne en Gaza geld wil verdienen, is president van het machtigste land van de wereld. De Europese Unie (EU) wordt van binnenuit getorpedeerd met het veto van een Rusland-vriendelijke illiberale president. In menig Europees land hebben rechts-radicale, rechts-extreme en fascistoïde partijen een opmars gemaakt. In Nederland hebben we net een rechts-populistische regering achter de rug die met een asielnoodwet het parlement buiten werking wilde stellen.

Je staat er versteld van en je verbaast je erover dat dit allemaal mogelijk is. Hadden we ons na de verwoestende en mensonterende Tweede Wereldoorlog niet voorgenomen ervoor te zorgen dat fascistoïde autocraten nooit meer de democratie zouden kunnen bedreigen? En nu lijkt het erop dat op nogal wat plaatsen in de wereld de grondwet, de grondrechten en mensenrechten, de rechtspraak, de volksvertegenwoordiging, de wetenschap en de journalistiek onder druk staan. Hoe heeft het zo ver kunnen komen? En wat kunnen we eraan doen? In dit boek probeer ik een bijdrage te leveren aan het beantwoorden van deze vragen.

Ik start met een gedeelte waarin ik enkele aansprekende politieke dieptepunten van de afgelopen jaren de revue laat passeren. Daarbij kijk ik met name naar Nederland, Europa en de Verenigde Staten (VS), maar Rusland is doorheen het betoog verweven. Dat in dit deel van het boek (maar ook in de andere delen) Donald Trump vaak ten tonele wordt gevoerd, is onvermijdelijk. Hij is op dit moment in het Westen de grootmeester in het ondermijnen van de democratie. Deel 1 van het boek eindigt met de conclusie dat al geruime tijd de alarmbel luidt omdat op veel plekken autocraten en (semi)fascisten bezig zijn de macht te veroveren of deze reeds veroverd hebben. Ik ga apart in op de beknelde positie waarin journalisten en wetenschappers, de non-gouvernementele poortwachters van de democratie, terecht zijn gekomen.

Mijn centrale stelling in dit boek is dat in democratieën de burgers er in eerste instantie zelf verantwoordelijk voor zijn als de democratie averij oploopt. Zij zijn het immers die door hun stemgedrag semidemocraten, rechts-radicalen, rechts-extremen en fascistoïde politici die de democratie ondermijnen aan de macht helpen. In Deel 2 bespreek ik daarom burgerlijke obsessies die de democratie ondermijnen.

Maar er gloort hoop want de oorzaak van het probleem – het denken, voelen en handelen van burgers – is ook de oplossing ervan. Als de burgers het probleem veroorzaakt hebben, ligt ook de oplossing in hun handen. In Deel 3 richt ik me op gedragingen die een tegenwicht kunnen bieden aan de in het vorige deel beschreven obsessies. Het gaat daarbij niet, of slechts zijdelings, over instrumenten – zoals referenda, burgerberaden, andere kiesstelsels – waarmee we de democratie kunnen versterken. Zo'n insteek is mij te systeemgericht. Zonder burgers die het morele en democratische burgerschap in hun karakter verankeren, heeft elke systeemverandering weinig effect. Zonder burgers die de democratie als moedermelk opgezogen hebben, zijn veranderingen van het democratische systeem niet meer dan lapmiddelen.

Ik richt mij op de burger en de opvattingen, gevoelens en handelingen die hem van een democratisch kompas voorzien. Ik ben ervan overtuigd dat een betere wereld bij jezelf begint en dat een betere democratie bij de burger begint. Het zijn de burgers die de democratie kunnen breken, maar ook kunnen maken. Om de democratie te maken is democratische vorming nodig die persoonlijke vorming als basis heeft. Tegenover de leuze *'It's all about economy'* (het draait allemaal om de economie) plaats ik de leuze: *'It's all about character'* (het draait allemaal om het karakter). Alles draait om deugdontwikkeling, karakterontwikkeling, *bildung* en het leren maken van goede existentiële keuzes. Politici die daarover niet beschikken, zouden nooit aan de macht moeten komen. Burgers zouden nooit op dergelijke politici moeten stemmen.

Dit boek bouwt voort op mijn vorige boeken *Hoe je een beter mens wordt* en *Tijdloze wijsheden voor een beter leven*. In dit nieuwe boek ligt de focus volledig op de moeilijke tijd die de democratie doormaakt. Het boek sluit aan bij mijn vorige boeken omdat ik zoveel mogelijk de wijsheden van 'klassieke' en 'moderne' denkers toegepast heb.

Daarom sluit ik dit boek af met een tabel over het democratisch ethos waarin ik de wijsheden van 'klassieke' en 'moderne' denkers gebruik om democratische (on)deugden te benoemen.

Deel 1:

De toestand in de wereld

‘Nederland op 1’

De vervreemde kiezer

Keer op keer lezen we dat burgers het vertrouwen in de politiek verloren hebben en van de politiek vervreemd zijn. Dat deze conclusie geen verzinsel is, maar een feitelijke ondergrond heeft kun je zien aan diverse politieke gebeurtenissen.

De mythe van het kiezersbedrog

Neem als voorbeeld de opiniepeilingen in het jaar 2015. Volgens de CPB-cijfers van dat jaar ontwikkelden de economische groei, de koopkracht, het begrotingstekort en de wereldhandel zich in positieve richting. Maar in de opiniepeilingen voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten, een van de graadmeters voor het vertrouwen in de landelijke politiek, stonden de coalitiepartijen – de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en de Partij van de Arbeid (PvdA) – van het toenmalige kabinet Rutte II (2012-2017) op fors verlies. De coalitiepartijen hadden gedaan wat zij van plan waren geweest, bleken daarin effectief, maar werden door een deel van hun kiezers in de steek gelaten.

Je kunt dit een eerste vorm van vervreemding noemen, die het gevolg is van het feit dat sommige burgers geen waarde hechten aan het compromis. Als de coalitiepartij waarop zij gestemd hebben met andere coalitiepartijen een compromis sluit, betitelen zij dit als ‘kiezersbedrog’. Een democratie met evenredige vertegenwoordiging die uitmondt in een parlement waarin meerdere partijen zitting hebben, kan echter niet functioneren zonder het sluiten van compromissen. Dat burgers daar aanstoot aan nemen is een symptoom dat hun democratisch ethos verslapt is. Als burgers eisen dat zij, via de partij waarop zij gestemd hebben, hun zin krijgen, verliezen zij het algemeen belang uit het oog. In feite zijn zij voor de vervreemding, die zij ‘kiezersbedrog’ noemen, zelf verantwoordelijk.

Het gebrekkige vertrouwen in de slagkracht van de democratie

Een tweede vorm van vervreemding treedt op als kiezers er geen vertrouwen in hebben dat in het democratisch bestel waarin, zoals gezegd, partijen compromissen moeten sluiten, voldoende slagkracht ontwikkeld wordt om grote problemen op te lossen. Het verlangen naar een sterke man die knopen doorhakt ligt dan op de loer. Grote problemen zijn er inmiddels genoeg. De volgende economische crisis komt beslist, kapitaal rendeert meer dan arbeid, er bestaat een kloof tussen noordelijke en zuidelijke landen, de grootschalige automatisering vernietigt banen, economische groei en consumptisme putten de aarde uit en tasten het klimaat aan, belastingontwijking ondermijnt de solidariteit en de sociale zekerheid is verminderd. Denk ook aan de vluchtelingenproblematiek, de terroristische aanslagen, de veroveringsoorlog van Vladimir Poetin, het autocratische bewind van Donald Trump, de allesdoordringende macht van Big Tech, het Palestina-probleem, het energietekort, het woningtekort, enzovoort, enzovoort.

Sommige analyses van het westerse kapitalisme maken het er niet rooskleuriger op en versterken het gevoel dat in financieel-economisch opzicht de democratische politiek de macht kwijt is. Volgens Ewald Engelen wordt de wereld beheerst door een financieel-economische schaduwelite die geld verdienen als enige maatstaf kent. Het onthutsende boek *Dit kan niet waar zijn* van Joris Luyendijk over de City of London in de jaren voorafgaand aan de kredietcrisis van 2008, laat zien dat zakenbanken amorele werknemers kweken die hun klanten een oor proberen aan te naaien, omdat veel geld verdienen het enige is dat telt. Politici worden door lobbyisten zodanig bewerkt dat regulering afgewend of na verloop van tijd weer opgeheven wordt en het financiële systeem ongeremd zijn gang kan gaan. Sommige politici maken na hun politieke loopbaan de overstap naar een bank om zelf het grote geld te verdienen. Het vertrouwen in de politiek daalde nog meer toen bleek dat in het verdienmodel van de gasboringen in Groningen de veiligheid van de burgers geen enkele rol speelde. Ook de toeslagenaffaire wierp een smet op het functioneren van de democratie. In Limburg bleek dat sommige politici, door hun innige band met ondernemers, het geld van de overheid niet belangeloos beheerden.

De Socialistische Partij (SP) die zich tegen het graaikapitalisme keert, heeft dus geen ongelijk. Het Christen-Democratisch Appèl (CDA) hamert er terecht op dat in de amorele financieel-economische wereld het respect voor de medemens terug moet keren.

Onverenigbare tegenpolen

Wat in de aanloop naar de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 2015 verder opviel was de grote inhoudelijke tegenstelling tussen de partijen die hoog in de peilingen stonden. Zowel Democraten 66 (D66), de partij van de redelijkheid, als de Partij voor de Vrijheid (PVV), de partij die het politieke cynisme verwoordt, stonden hoog in de peilingen. De redelijkheid tegenover het rancuneuze onderbuikgevoel. Dat beide partijen hoog scoren illustreert een derde vorm van vervreemding. De kiezerspopulatie valt uiteen in twee groepen waartussen het compromis uitgesloten lijkt. Het bestaan van deze tegenpolen komt het vertrouwen in de politiek niet ten goede. Bij zulke tegenstellingen voelt degene die voor de ene pool kiest zich immers vervreemd van degene die voor de andere pool kiest, hetgeen samenwerken en het zoeken naar compromissen in de weg staat.

Geen democratie zonder interesse in de waarheid

De oplossing voor de hierboven beschreven vormen van vervreemding ligt volgens mij noch in het telkens weer formeren van nieuwe kabinetten, noch in het blokkeren van compromissen, noch in het cynisch de rug toekeren aan de politiek. Ik houd vast aan de overtuiging dat elke partij een bepaalde waarheid vertegenwoordigt en de samenleving beter af is als de diverse waarheden op elkaar afgestemd en met elkaar geïntegreerd worden. Elke medaille heeft een keerzijde en elke waarheid zijn tegenvoeter. Om de vervreemding op te heffen is niet minder, maar meer en bovenal evenwichtige democratische politiek nodig. Dit vraagt van politici en kiezers dat zij interesse tonen voor de waarheden van hun tegenstanders en bereid zijn compromissen te sluiten. Alleen zij die geen compromissen wensen te sluiten mogen terzijde geschoven worden.

Morele schijn in dienst van machtspolitiek

Het CDA is ongetwijfeld een partij met een sterk moreel bewustzijn. Dries van Agt pleitte voor een 'ethisch reveil', Jan Peter Balkenende hamerde op het belang van 'normen en waarden', Henri Bontenbal benadrukt het belang van het 'democratisch ethos'. In zijn Kerdijklezing van 2025 zei hij dat politici de moed moeten hebben om morele grenzen te trekken. De politiek kan inderdaad niet zonder moreel bewustzijn. Het is tragisch dat juist een partij die dit vooraan in de mond heeft, wat betreft geloofwaardigheid en integriteit in het verleden regelmatig steken heeft laten vallen. Andere partijen gaan door een gebrekkig moreel bewustzijn evenzeer regelmatig in de fout, maar juist een partij die normen en waarden hoog in het vaandel heeft brengt cynisme teweeg als zij in moreel opzicht onstandvastig is.

Zet je een aantal voorvallen op een rij, dan zou je de conclusie kunnen trekken dat het CDA in het verleden een partij was van de schone schijn, die waarden en normen weliswaar verkondigde, maar deze uit opportunisme ondergeschikt maakte aan machtspolitiek.

Opportunisme in plaats van gezindheid

In 2010 werd, door de tot onwaarachtige tranen geroerde politici Maxime Verhagen en Camiel Eurlings, het CDA-partijcongres over de streep gehaald om in te stemmen met de gedoogconstructie met de PVV. Verhagen en Eurlings plaatsten het resultaat – het vormen van een kabinet waaraan zij zelf zouden deelnemen – vóór de *Gesinnung* (gezindheid) – het intrinsiek juiste nastreven. CDA-politicus Ernst Hirsch Ballin, die wel zijn *Gesinnung* voor liet gaan, dolf het onderspit. *Gesinnungsethik* (gezindheidsethiek) is, zoals we vaker in dit boek zullen zien, het centrale uitgangspunt van de ethiek van Immanuel Kant (1724-1804). VVD-politica Dilan Yeşilgöz brak in 2024 uit politiek opportunisme het cordon sanitaire af dat Mark Rutte rond Geert Wilders had opgetrokken nadat deze in 2012 de gedoogconstructie had laten ontploffen, en maakte Wilders' PVV weer salonfähig voor de regeringsmacht. Een cordon sanitaire is de afspraak tussen democratische partijen om een partij die ondemocratische standpunten verkondigt uit te sluiten van samenwerking. Op haar beslissing het cordon sanitaire af te breken kwam Yeşilgöz, na de val van het kabinet Schoof een klein jaar later, na politieke druk uit haar omgeving, schoorvoetend terug.